

Dr. Csűrös András

„SZABADSÁGUNK VAN HOZZÁ...”

BARMEN UTÁNI PROTESTÁNS HITVALLÁSOK, TEOLÓGIAI REFLEXIÓK A

20. SZÁZADI AUTORITER RENDSZEREKKEL SZEMBEN

TÉZISFÜZET

Debreceni Református Hittudományi Egyetem

Richmond, 2026.

1. Az értekezés témája, szerkezete

Eddigi kutatásaim során elsősorban 20. századi totalitárius berendezkedés alatti magyar egyházi megnyilvánulásokra helyeztem a fókuszot. Most nemzetközi kitekintéssel bővítettem kutatásomat.

A témaválasztásom nem véletlenszerű, hanem egy tudatos kutatói döntés, a tudományos életutam egyfajta összegzése. A tanulmány egyháztörténet tudományterületében készült, ezért a dogmatikai elemzés tudatosan hiányzik belőle.

Ez a tanulmány segíthet jobban megérteni az elnyomó rendszerek alatt élő egyházakat. Nemcsak arra kaphatunk választ, hogy milyen lehetőségeik vannak egy hasonló szituációban hitünk megvallására, hanem arra is, hogy melyik a leghatékonyabb metódus és forma.

Értekezésem témája nem a „kollaboráns teológiák” vizsgálata, hanem a rendszerrel szembeni hitvalló személyek, nyilatkozatok, megszólalások, amelyek az autoriter rendszeren belül, a legalitás-illegalitás határán mozogva születtek, sokszor nem keveset kockáztatva. Így irrelevánsak számomra a máshol vagy a rendszer bukását követően kiadott nyilatkozatok, megszólalások. A monográfia tárgyát az „underground” megnyilvánulások, a szellemi-lelki katakombákban fogant teológiai reflexiók jelentik. Teljesen más a katolicizmus, vagy az ortodoxia konfrontációja a hatalommal, így kifejezetten a protestáns hitvallások, megnyilvánulások vannak a reflektorfényben. Időszakos korlátot szabott, hogy kifejezetten a Barmeni Hitvallás utáni eseményekre tekintettem.

A témát nem kronologikusan, hanem tematikusan csoportosítva mutatom be, különválasztva a náci, a kommunista és a nontotalitárius diktatúrákat. Az elméleti bevezetőt követően először a nemzetiszocializmussal szembeni hitvallásokat, kiállásokat vizsgálom. A kisebb csoport nyilvános megszólalása és az ellenállásban való részvétele (Hollandia, Koopmans) fejezetet követi az egyház által vívott nyílt konfrontáció (Norvégia), majd a szamizdatos, óvatos országban vívott teljesen merész szembeszegülés, amit Kaj Munk dán lelkipásztor vitt végbe.

A nemzetiszocializmust követően a kommunista diktatúra alatti hitvallások, teológiai reflexiók következnek. Fekete Péter és Kovács Tibor őszinte, ígehirdetés kapcsán tett kiállása egy olyan lavinát indított el, ami elvezetett hatástörténetben a Hitvalló Nyilatkozathoz, majd egészen a Megújulási Mozgalomig. Magyarországon még áttekintettem Dóka Zoltán nyílt levelének körülményeit, ami egy fontos adalék volt az autoriter rendszerekkel szembeni

hitvallások történetében. Wolf Krötke munkája impliciten hatott a demokratizálódásra az alternatív közösségek teológiai megalapozásával.

Igyekeztem minél szélesebb körből meríteni, így fontosnak éreztem, hogy legyen ázsiai téma is a monográfiában. Nem volt egyszerű feladat, hiszen olyan országot kellett keresni, ahol jelentős számban élnek protestánsok az autoriter rendszerek kapcsán kiállításuknak hatása legyen és megfelelő források is rendelkezésemre álljanak. Sokat mondó és érdekes tapasztalatot nyújtott Wang Ming-dao élete és hitvallása, aki elsősorban hosszúra nyúlt börtönéveivel érte el a legnagyobb hatást. Wolf Krötke teljesen más típust jelenített meg, hiszen a teológizálása hatott a társadalmi folyamatokra. Bár mindkettő teológiai alapon kritizált, de hatalmas különbséggel.

Szakmailag izgalmas kihívás volt megismerkedni és mélyebben tanulmányozni az apartheid-rendszert, Ugandát és Malawit. Bár ritkán fordul elő, hogy lelkileg megvisel egy-egy rázósabb történet, de az antitézisül szolgáló ruandai népirtással bizony így jártam.

Az ívek és törések, a modellezési kísérlet és a zárófejezet a végső győztesről, az Egyházzól és annak Uráról beszél. Téziseim nagyrészt ezekben a fejezetekben ismertettem, amelyeket az esetek kapcsán tudtam megrajzolni. Izgalmas vállalkozás volt a modellezési kísérlet és analízis, ami talán sok kérdést és vitát is kiválthat. Bizonyosan vannak hiányosságai, de alapja lehet egy szakmai diszkusszió elindulásának.

Az egész monográfián átível a Barmeni Hitvallás paradigmája, amely átvezet a geopolitikai-történelmi-kulturális határokon.

A Függelékben hét hitvallási iratot, igehirdetést olvashatunk, ezek közül eddig egyik sem volt elérhető magyar nyelven.

2. Források, szakirodalom

Habilitációs értekezésem írása közben törekedtem arra, hogy primer forrásokra támaszkodjak. A magyar eseteknél levéltári forrásokat és személyes beszámolókat is fel tudtam használni. Nagy segítségem volt a Union Presbyterian Seminary richmondi intézményben és annak könyvtárában töltött közel három hónapos ösztöndíjas tartózkodásom. Az ottani intézményen

és a könyvtárközi kölcsönzésen keresztül több, mint 200 szakirodalomhoz volt hozzáférésem, amire Magyarországon sajnálatosan nem lett volna esélyem.¹

Minden hitvallási kiállást igyekeztem úgy értelmezni, hogy az adott helyzethez illeszkedő, Barmeni Hitvallásból vett idézetekkel hangsúlyoztam ki annak teológiai jelentőségét és mondanivalóját.

3. Tézisek, új meglátások

Különböző történeteken keresztül került megállapításra, hogy a diktatúra így vagy úgy, de óhatatlanul konfliktusba kerül az egyházzal, például, ha a moralitása nem egyenlő az engedelmességgel. A konfliktus kétféle lehet: vagy nyílt összeütközés lesz, vagy az egyház lemond bizonyos lényeges elemeiről, ezt elfogadja, s ez esetben nem a látható egyházzal, hanem annak mondanivalójával kerül ellentétbe. Az egyház nem akkor egyház, amikor szabad, hanem amikor hűséges. Hűséges Krisztushoz, akit az igazságtalanság feszített keresztre. Ebből is következik az a konklúzió, hogy az egyház a hitvallásokat sokszor nem ellenállásnak szánta, de a diktatórikus állam rendre annak értelmezte.

A konfliktusok jelentős része abból eredt, hogy az egyház autonóm intézmény volt és az is kívánt maradni. Az autonóm intézmény pedig több esetben is a kritikus hangok szabad terévé vált. Több esetben a tömeges társadalmi ellenállásnak nem csupán részei, hanem indikátorai voltak az egyházi vezetők, mint például Norvégiában. Több konfliktus alakult ki az igehirdetés kapcsán: vagy azért, mert a prédikáció nyílt proklamáció volt (Dánia, Norvégia), vagy mert a nyelvi korlátozás kimondott-kimondatlan szabályainak mondott ellent (Fekete Péter és Kovács Tibor, illetve Janani Luwum). Az igehirdetési szabadság vált az egyik fontos konfliktusterületté az autoriter rendszerek és az egyházak között.

A hitvallások, ahogy számos esetben is láttuk, a konfliktus lezárását követően még jobban felértékelődnek. Szűcs Ferenc az egész hitvalláskérdés kapcsán tett egy fontos megállapítást, miszerint egy adott dokumentum, felszólalás hitvallásjellegét a következményei és a következő idők emelik hitvallási rangra. Véleményem szerint nem lehet egyetlen kritériumot szabni, de ha megfigyeljük akár Fekete Péter, akár a *Bijna ta laat*, vagy a norvég prédikáció esetét, mindegyiket azoknak a következményei húzták alá és tették fel az egyház történelmének méltóságteljes polcaira. Kínában Wang Ming-dao kiállása legitimálta a hívők szemében a

¹ Előfordult, hogy nem magyar, vagy angol szakirodalmat használtam fel, melyet a deepl.com fordítóprogrammal sikerült elolvasni, melyet az AI-segítségével ellenőriztem le. Szövegírásra, vagy bármi egyébre természetesen nem használtam, megőrizve az önálló szellemi munka iránti lelkesedésemet.

független (kvázi földalatti) gyülekezetek mozgalmát, aminek hatása a mai napig érződik a kínai keresztyénségen.

Mivel több olyan kiállítás is született, ami nem nevezhető teológiai munkának, emiatt a hitvallásosságot egyszerűen a „nem” kimondásával és az „Itt állok másként nem tehetek...” kérlelhetetlenségével azonosíthatjuk.

Több olyan esetet sikerült megvizsgálnom, amelynek tudományos feldolgozása eddig nem történt meg, vagy hiányos volt. Emellett olyan nemzetközi eseteket, amelyeknek magyar nyelvű megjelenése és kiértékelése ezidáig nem történt meg. Olyan részterületekre láttam rá, mint Malawi, vagy Uganda, Wang-Mingdao esete Kínában, melyek kapcsán nem jelent meg magyar tudományos munka. Fontosnak tartottam a hivatkozott hitvallásokat is lefordítani és magyarul is elérhetővé tenni.

4. Konklúziók

- Egyik hitvallás sem múlt el nyomtalanul. A hitvallások elengedhetetlenek voltak ahhoz, hogy az egyház: egyház maradjon és gyakorolja őrállói feladatát, prófétai tisztét. Nélkülözhetetlenek voltak, hogy a rendszerek megváltozása után az egyház hiteles legyen a társadalom számára. A rendszer hanyatlásával a hitvalló egyház minden esetben győzedelmeskedett.

- Az elnyomó rendszerek alatt született hitvallások a jelen kontextusában szólnak, de mégiscsak a jövőnek. A hitvallások nem pusztán teológiai nyilatkozatok voltak, hanem az egyház lelkiismerete is. - „Szerintem az ilyen kiáltások, bármi legyen a sorsuk, soha nem hiábavalók: ébresztenek, s terhelik a hamis úton járók lelkiismeretét.”²

- Büszkén vissza lehetett mutatni referenciapontként a rendszer összeomlását követően és segített az új helyzetbe került egyházak önértelmezésében is.

- A mártírsors több esetben az egyházat egységbe tömörítette, ösztönözte a bátor felszólalásra és erőt adott az ellenállóknak. Az egyház tiszta hangja megtermékenyítően hatott az ellenállásra.

- Több kiállítás során arra következtettünk, hogy sikeresen tompult az elnyomás intenzitása (Fekete Péterék, Dóka Zoltán).

² Zászkaliczky Pál, ifj.: D. Dóka Zoltán In. Mirák Katalin (szerk.): *Nem voltam egyedül II. Beszélgetések az evangélikus közelmúltról.* Magyarországi Evangélikus Ifjúsági Szövetség, Bp., 1999. 142.

- A következetes, bátor kiállással -ami Malawinál volt a legeggyértelműbb- a diktatúra bukását követően az egyházak társadalmi indikátorként tudtak fellépni.

- Ruanda szomorú esetéből világltott ki a legjobban, hogy a politikai vezetés és az egyház szétválasztása nem old meg mindent. Figyelemmel kell lenni arra, amikor a politikai polarizálódás az egyházban is jelen van. Releváns tényezőként kezelendő, amikor az egyház nem a kollaboráció által köteleződik el, hanem a társadalmi feszültségben csak egy hangot akar meghallani, így elveszíti az integráló szerepét.

- *Az ökumené kérdése.* A rezsimekkel szembeni ellenállás kapcsán az ökumenizmus paradigmatis jelentőségre tett szert. Számos esetben vált stratégiai ponttá az állam felől érkező nyomással szemben a keresztény felekezetek kohéziója.

- *Az egyházi struktúra kérdése.* A diktatúrák idejében a centralizált egyházszervezet helyett a lokálisan erős közösségek sokkal fontosabb motorjai lettek a hitvalló attitűdnek. Egy püspök akármennyit tiltakozhat, akármennyi felhívást is tehet, a végén a gyülekezetnek kell elbújtatnia az üldözötteket.

- *Az igehirdetéssel kapcsolatos feszültségek kérdése minden diktatúránál előbukkant.* Nem engedheti meg egy totalitárius, vagy egy nontotalitárius diktatúra sem, hogy szabadon beszéljenek olyanok, akik nem kacsintanak össze a hatalommal. A hatalom nem tolerálhat olyan nyilvános teret, ahol nem ő diktál.

- *Az autoriter rendszerek és az egyházak közötti törés egyik sarokpontja az egyházak autonómiája volt.* Az autonóm egyház tudja biztosítani a kereteket a szabad igehirdetés, gyülekezeti élet, szabad kegyességi-teológiai csoportok számára. Minél függetlenebb a hatalomtól az egyház, annál könnyebben tudja felvállalni és kimondani, hogy: Nem.

- *Minden hitvallás ellenállás.* A rendszer perspektívájából minden eset ellenállásnak minősült, hiszen autonóm gondolatokat fogalmazott meg, zárójelbe tett ügyeket és meglátásokat fogalmazott újra. A konfesszió óhatatlanul konfrontáció volt, nem csupán azért, mert autonóm véleményt fogalmazott meg. A hitvallás, a rendszer ideológiájára adott teológiai reflexió pusztán létezésénél fogva konfrontálódott. Hiszen azzal az igénnyel lépett fel, hogy egy korlátozó hatalomban a korlátlan Urat hirdeti. A mindenütt jelen lenni akaró hatalommal szemben a mindenütt jelenlévő hatalmat hirdeti.

- Minden hitvallás kapcsán igazzá lettek Dietrich Bonhoeffer szavai, miszerint az ateista hatalom is Isten szolgálatában áll, mégpedig „a gyülekezet szenvedése révén szolgálja a Krisztus nevére való bizonyágtételt”.³

5. Modellezési kísérlet

Az eredményeket igyekeztem megfelelő modellezéssel analizálni. Megfelelő kategóriákat kellett létrehozni, így öt fogalom köré rendeztem a kutatási adatokat, és ezeken keresztül igyekeztem megvizsgálni a hitvallásokat, teológiai reflexiókat. A jövőbeli kutatási irányt és a tudományos diszkussziót leginkább e fejezet kapcsán látom kibontakozni.

1. *A hitvalló szerzőjének státusza* oszlopban négy típus lett az alapján, hogy a hitvallást, teológiai reflexiót kik írták. 1 egyén 2 csoport 3 egyházi vezetés 4 egyház
2. *A hitvallás megjelenésének módján* belül szintén négy típust állapítottam meg. 1 szamizdat⁴ 2 nyílt proklamáció 3 ígehirdetés 4 zsinati végzés
3. A felszólalásokat ezek után a *célcsoport* szempontjából elemeztem, ezen belül három típust állítottam fel: 1 társadalom 2 egyház 3 kormány
4. Negyedik kategóriában *a rövidtávú hatást* igyekeztem hét típusban rögzíteni, a meglévő források alapján: 1 Az ellenállás erősítése 2 Ökumené megerősödése 3 Az egyház egységének megerősítése 4 Teológiai diskurzus megindulása 5 A kontroll és a nyomás mérséklődése 6 Teológiai válasz a tévútra 7 Rendszerváltó testület megteremtése⁵
5. Ötödik kategóriában *a hosszútávú hatás* hat féle típusa rajzolódik ki, ezek a következők: 1. Az egyház hitelessége 2. További hitvallások születése 3 forradalmi változások 4 reform/ megújulási csoport létrejötte 5 hiteles információ külföldre 6 A rendszer összeomlása.

Az utolsó típus szélsőséges következménynek tűnhet elsőre, de nem egyedülálló: Malawiban, illetve Ugandában is a hitvalló magatartás katalizálta a bomlási folyamat elindulását, ahogy például Romániában is Tőkés László esetében, aki egyben kivételt is képez, hiszen jelentősen eltér attól a fő tézistől, ami az esetek analizálásával vált egyértelművé:

³ „A felsőbbtség megbízatása, hogy Krisztusnak szolgáljon, egyszersmind annak elháríthatatlan sorsát is jelenti; Krisztust szolgálja, akár tudja, akár nem, akár hűséges, akár hűtlen szolgálata révén. Neki kell szolgálnia, függetlenül attól, hogy akarja-e vagy sem. Amennyiben nem akarja, a gyülekezet szenvedése révén szolgálja a Krisztus nevére való bizonyágtételt. Ilyen szoros és feloldhatatlan a felsőbbtség kapcsolata Krisztussal. Nem térhet ki Krisztus szolgálatának a feladata elől sem így, sem úgy. Létezése révén neki szolgál.” Bonhoeffer, Dietrich: *Etika*. Útkészítés és bevonulás. Exit Kiadó, Kolozsvár, Románia, 2015. 263.

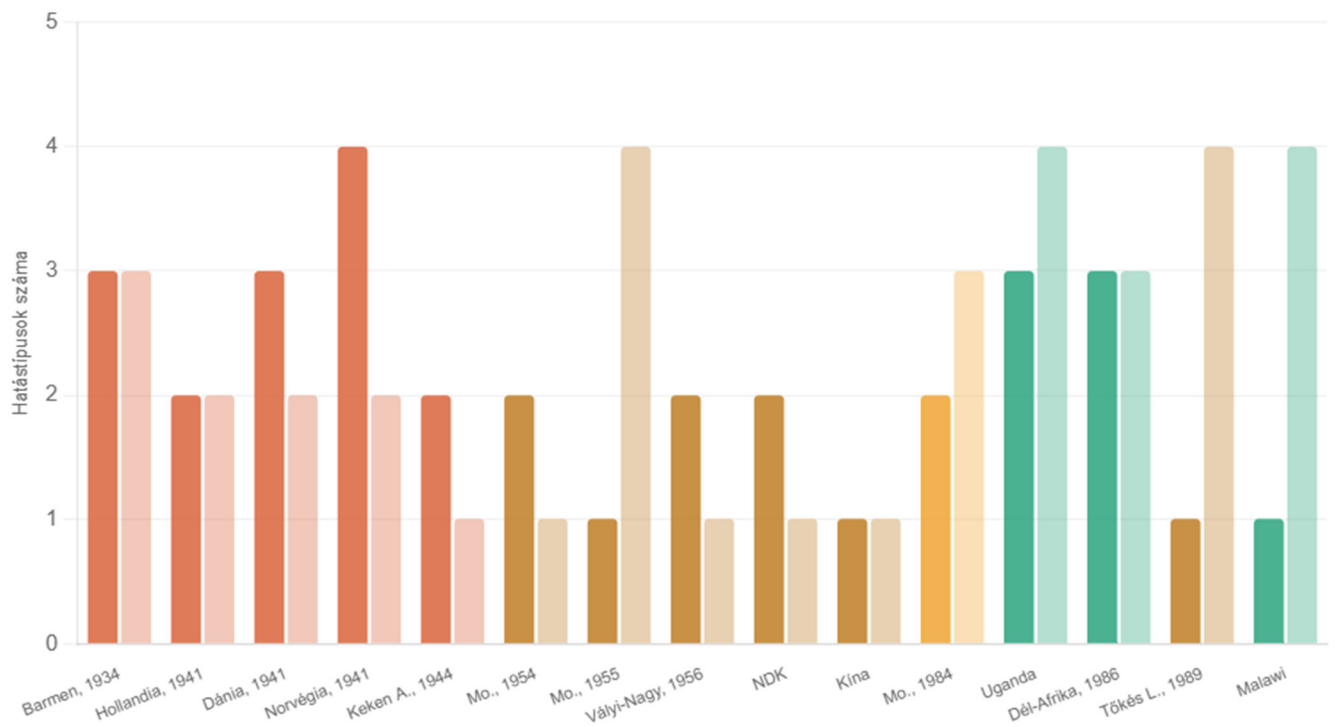
⁴ Rövid, de nem precíz megfogalmazás. Hosszabbban olyan hitvallási iratot értünk alatta, amit titokban, illegális-konspiratív körülmények között terjesztettek.

⁵ A hetedik típus egy helyen, Malawiban bukkant fel, de extremitása miatt szükséges volt beilleszteni a modellezésbe.

Szembeötlő, hogy a 20. századi hitvallástörténetben a szerzőség intézményességének növekedése korrelál a hitvallás hatásának kiszélesedésével: az egyéni tiltakozástól az egyházi konszenzusig terjedő skála egyre szélesebb teológiai, egyházi és társadalmi implikációval járt.

Jellegzetes összefüggések figyelhetők meg a megjelenési mód és a célcsoport kapcsán is.

Hitvallás, évszám	A szerző státusza	Megjelenés módja	Célcsoport	Rövidtávú hatás	Hosszútávú hatás
Hollandia, 1941	2, 3, 4	1, 2	1, 2	1, 2	1, 2
Dánia, 1941	1	1, 3	1	1, 3, 4	1, 2
Norvégia, 1941	1, 3, 4	2, 3	1, 2, 3	1, 2, 3, 4	1, 2
Magyarország, 1954	1	3	2	5, 6	2
Magyarország, 1955	2	1	2	6	2, 3, 4, 5
Magyarország, 1984	1	2	2	5, 6	2, 4, 5
NDK	1	2	2	4, 6	1
Kína	1	2		6	5
Uganda	3	2, 3	1, 3	1, 2, 3	1, 3, 5, 6
Malawi	3	2	1, 3	7	1, 3, 5, 6
Dél-Afrika, 1986	2, 4	2, 4	1, 2	1, 4, 6	1, 2, 4
Barmen, 1934	2	2	2	1, 4, 6	1, 2, 5
Keken András, 1944	1	3	2	1, 6	1
Vályi-Nagy Ervin: Isten vagy történelem, 1956.	1	1	2	4, 6	5
Tőkés László, 1989	1	2	1	1	1, 3, 5, 6

A szamizdat szinte kizárólag egyházon belüli célcsoporthoz szólt, és inkább hosszútávú, lassú hatást generált. A szamizdat önállóan sehol sem fejtette ki az ellenállás megerősödését, illetve az egyház hitelességét. Az egyházat perspektivikusan szemlélve nem hitelesítette egy titokban készített dokumentum.

A nyílt proklamáció a leggyakoribb forma, és a legszélesebb célcsoportot érte el. A prédikáció főként belső egyházi célcsoporthoz kapcsolódott, és sok esetben az egyházi egységet erősítette. Az igehirdetés ritka esetben kormányzati célcsoportot is érintett, mint például Janani Luwum ugandai rádiós igehirdetése, amit aztán félbeszakítottak.

A rövid és hosszútávú hatások kapcsán egyértelművé vált, hogy a hitvallások, teológiai reflexiók nem pusztán áldott kincsei az egyháznak, hanem gyümölcsöt is teremnek.

Több történetben is világossá vált, hogy Barmen nem tartalmilag, hanem elsősorban metodikailag hatott.

Összefoglalva: *a diktatúra típusa és dinamikája alakította a hitvallások stratégiáját és hatásuk szerkezetét.* Az akut megszállás nyílt és azonnali konfrontációt szült, a krónikus ideológiai elnyomás rejtett, hosszútávú rezisztenciát, az afrikai autoriter kontextus pedig rendszerszintű társadalmi hatást. Ahol a rendszer teológiailag legitimálta önmagát, mint az apartheid esetében, ott a hitvallás egyszerre külső és belső küzdelemmé vált.

A hitvallásokat hálózati szempontból is kell figyelni. *A hitvallás minél nagyobb csoport konstrukciója, minél erőteljesebb nemzetközi relációban születik, annál nagyobb lesz a rövid- és hosszútávú hatása.*

A Barmen és az általa inspirált hitvallások, teológiai munkák átlagát és a többi hitvallástól való markáns eltérését tekintve a következő közös képet lehet rajzolni a Barmen-alapú konfessziókról: egy csoport készítette (50%), nyílt proklamációban adták közre (75%), elsősorban az egyházi nyilvánosság számára (100%). Teológiai diskurzust indított el (62,5%), teológiai választ adott egy tévútra (75%) és további hitvallások születtek általa (75%). Egyetlen hatásfokban tért el negatív irányban. A nem-barmeni kiállások közül hármat azonosítottunk be, ami végül a rendszer összeomlásához vezetett (Uganda, Malawi, Tőkés), míg a barmeniek esetében egyet sem. Ezen felül semelyik másik kategóriában nem mutatott a negatív irányban tendenciózus eltérést.

A barmeniek hosszú- és rövidtávú hatásfokának átlaga 4,75, a Barmentől függetleneké pedig 4,28. Nem jelentős eltérés, de mégis megállapíthatjuk, hogy *a Barmen-alapú hitvallások hatásfoka magasabb volt, mint a többié.* A hitvallásnak nincsen geopolitikai-kulturális-történeti határa, ami kimondja a nemet, s azt, hogy minden felett és minden helyett Jézus Krisztus az Úr.

A 20. századi hitvallások ellenállását három, egymást keresztező tényező magyarázza: a *geopolitikai kontextus, a diktatúra intenzitása és a teológiai recepció.* Ebben a Barmeni Hitvallás paradigmája geopolitikai kulturális és huntingtoni zónákat átlépve biztosított koherens ellenállási teológiát.

6. Témába vágó tudományos munkák

1. The “Hungarian Barmen”. The Impact and Reception of the Declaration of Confession and the Barmen Declaration in Hungary. *Studia Universitatis Babes-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69: 1. sz. 137-156., 20 p. (2024)
2. „Légy erős és bátor...” Fekete Péter 1954-es kiállása és annak következményei. *Hagyomány Identitás Történelem* 1:1 pp. 163-175., 13 p. (2024)
3. A megújuló püspök In Lányi Gábor - Kiss, Réka (szerk.): *Ravasz100. Püspöki jelentések. Előadások Ravasz László püspöki beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából. Ravasz László püspöki jelentései 1922-1948.* Dunamelléki Református Egyházkerület - Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Kálvin Kiadó, Bp., 2023. 53-58.
4. Pap Béla élete (1907-1957). *Egyháztörténeti szemle*, 2022. 23. évf. 4. sz. 75-95.
5. *Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején: a magyar reformátusság egy válságos korszakban.* Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, Bp., 2021.
6. Adalékok az egyházi ingatlanok tanácsköztársasági államosításához, különös tekintettel a Református Egyházra. *MÚLTUNK – Politikatörténeti Folyóirat* 64:1 pp. 96-118., 23 p. (2019)
7. A Declaration of Confession, 1955. In Sepsi Enikő - Balla Péter- Csanády Márton Tamás (szerk.): *Confessionality and University in the Modern World. 20th Anniversary of „Károli” University.* Bp., L'Harmattan Kiadó (2014) pp. 237-243., 7 p.
8. Dr. Békési (Panyik) Andor útja a Megújulási Mozgalomig (1948-1956). In Horváth, Erzsébet - Literáty Zoltán (szerk.): *Történelmet írunk. Tisztelgő kötet Ladányi Sándor 75. születésnapja alkalmából.* Bp., Károli Gáspár Református Egyetem - L'Harmattan Kiadó (2012) 418 p. pp. 261-270., 10 p.